

**TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHING TECHNOLOGY**

UOT 37.0

**BƏDİİ OXU MATERIALLARININ TƏDRİSİNDƏ İFADƏLİLİYİN
NƏZƏRİ PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ****Rəqsanə Fəhrəddin qızı Hacıyeva***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0004-8628-8734**E-mail:** hraksana@yandex.com*Açar sözlər:* ifadəli oxu, oxu materialları, şagird, oxu prosesi, nitq.*Ключевые слова:* выразительное чтение, материалы для чтения, учащийся, процесс чтения, речь.*Key words:* expressive reading, reading materials, student, reading process, speech.

Tədris planına çoxdan daxil edilən, gələcəyin ədəbiyyat müəllimlərinin peşə hazırlığında xüsusi mövqeyi olan “İfadəli oxudan praktikum” fənninin məqsədi tələbələrdə ifaçılıq bacarığı və vərdişlərini formalaşdırmaqdır. Müşahidə və təcrübə göstərir ki, bu məqsədə nail olunması heç də asan başa gəlmir.

İfadəli oxu ilə bədii oxunu eyniləşdirmək, eləcə də onların arasına keçilməz sədd çəkmək doğru deyildir. Nitqin təsirliliyi, məqsədəuyğunluğu, mətnin məzmununun çatdırılması, dinləyicilərdə emosional-estetik ovqatın yaradılması həm ifadəli oxunun, həm də bədii oxunun başlıca xüsusiyyətləridir və onların ümumi cəhətləri kimi qiymətləndirilməlidir. İfadəli oxunun öyrədilməsi bədii oxu qanunlarının nəzərə alınması əsasında həyata keçirilir. İfadəli oxu da bədii oxu kimi, əsərin mahiyyətinə enmək və duyulanı, mənimsəniləni, yaşananı təsirli səs-lənən sözlə dinləyiciyə çatdırmaq vəzifəsini yerinə yetirir.

Bu göstərilənlər “ifadəli oxu – məktəb şəraitində bədii oxudur” mülahizəsini təsdiq edir və onların ümumi cəhətləri sayılmalıdır. Lakin bütün bunlar həmin oxuları eyniləşdirməyə əsas vermir. Başqa sözlə, “ifadəli oxu elə bədii oxudur” söyləmək qətiyyənlə doğru deyildir. Əvvəla, ona görə ki, ifadəli oxunu səviyyəyə bədii oxuya bərabər tutmaq olmaz. Başqa sözlə, şagirdlərdən (eləcə də müəllimlərdən) bədii söz ustasının səviyyəsində ifadə tələb etmək mümkün olmadığı kimi, doğru da deyildir. Əlbəttə, ədəbiyyat müəllimlərinin içərisində öz ifadəsi ilə peşəkar bədii söz ustalarının səviyyəsinə yüksələn, hələ bəlkə onların bəzilərindən yüksəkdə dayananlar var. Lakin bu cür faktlar da həmin oxuları eyniləşdirməyə əsas vermir.

İkincisi, ifadəli oxunu bədii oxudan fərqləndirən başqa bir cəhət onun təlimi funksiyasından (təsadüfi deyildir ki, ifadəli oxu ədəbiyyat təliminin özəl metodlarından biri kimi qiymətləndirilir) irəli gəlir. Təlim işinin özünün spesifikliyi ifadəli oxunun öyrədilməsi metodikasında, eləcə də alınan nəticədə özünəməxsusluğun olmasını şərtləndirir. İfadəli oxunun qarşısında, hər şeydən əvvəl, tərbiyəvi məqsəd dayanır; bu oxunun tətbiqi zəngin mənəviyyatlı, yaradıcı, müstəqil düşünən, fəal, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılmasına xidmət

edir [5, s.96]. Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, ifadəli oxu ilə əlaqədar aparılan bütün hazırlıq işləri, eləcə də sonuncu mərhələ (oxu) ifadənin (öyrənənin) özünün estetik inkişafı, şəxsiyyətinin formalaşması vasitəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat təliminin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini, tarixi-ədəbi prosesi öyrənmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmaqla şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirmək, mənəvi-estetik inkişafını təmin etmək, nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrinə nail olmaqdır. Söz sənətinin məktəbdə öyrədilməsi zamanı bədii zövqün formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılır, şagirdlərin estetik tərbiyəsi, həyatda, insanda, təbiətdə, sənətdə olan gözəlliyi duymaq, qiymətləndirmək bacarığı inkişaf etdirilir. İfadəli oxu bacarıqlarının formalaşdırılması müasir ədəbiyyat təliminin mühüm vəzifələrindən sayılır.

Müəllimin ifadəli nitqi təlim prosesinə ciddi təsir göstərir. Sönük nitq şagirdləri cəlb etmir və bu, şərh edilən materialın məzmununun qavranılması işini xeyli çətinləşdirir. Belə nitqi izləmək üçün şagirdlər böyük iradi qüvvə sərf etməli olurlar. Bu isə məktəblilər, xüsusən aşağı və orta siniflərdə oxuyanlar üçün çox çətinlikdir. Emosional rəngə boyanmış, intonasiya çalarları ilə zəngin nitq isə müəllimin söylədiklərinə şagirdlərdə marağı gücləndirir, təlim materialına diqqəti artırır, eşidilənlər asanlıqla qavranılır və yadda qalır. Məhz buna görə də pedaqoqlar arasında belə bir fikir hökm sürür ki, məktəbdə, ümumiyyətlə qeyri-ifadəli oxu olmamalıdır. Başqa sözlə, bütün dərslərdə, hər bir fənn üzrə mətnlər ifadəli oxunmalıdır. Buna görə də ifadəli oxumağı yalnız ədəbiyyat müəllimi yox, tədris etdiyi fəndən asılı olmayaraq, hər bir müəllim bacarmalı və şagirdlərdən də tələb etməlidir. Ədəbiyyat müəllimi isə pedaqoji kollektivin nitq mədəniyyəti üçün, məktəbdə vahid nitq rejimi üçün məsuliyyət daşıyır. O, öz şəxsi nümunəsi və praktik fəaliyyəti ilə məktəb kollektivini nitq mədəniyyətinin sirlərinə yiyələnməyi cəlb etməli, bu işi səmərəli axara yönəltməlidir. Beləliklə, şagirdlərdə sözə həssas münasibətin yaradılması, şübhəsiz, ədəbi əsərə, onun ilkin materialı olan bədii sözə diqqətli yanaşmanın əsasını qoyur. Elə ilk dərslərdən ədəbiyyat müəllimi şagirdlərdə belə bir fikir yaratmalı və möhkəmləndirməlidir ki, kamil sənət əsərində hər bir kəlmənin, hər bir deyimə ağır məna yükü var. Bu, bədii əsərin gözəlliyi deməkdir. Bədii əsərin gözəlliyi isə səslənən sözdə açılır, aşkara çıxır. Məktəblidə ədəbi əsəri səslənən sözdə ifadə etmək bacarığının yaradılması söz sənətini başa düşüb qiymətləndirmək yolunda mühüm addımdır [3, s. 34].

Buradan aydın olur ki, ifadəli oxunun ən mühüm təlimi əhəmiyyəti əsərin öyrənilməsi və qavranılması vasitəsi olmasıdır. Bu oxu prosesində şagirdlər əsərə nüfuz edir, onun dərin qatlarına enirlər. Əsərdəki həyatla yaşayan şagird hissələrini, təəssüratının doğurduğu duyğuları təsiredici sözlə dinləyiciyə çatdırır. Deməli, ifadəli oxu əsərin hərtərəfli, bütün incəliklərinə qədər mənimsənilməsinə kömək edən vasitələrdəndir. İfadəli oxunun bir təlimi əhəmiyyəti də ədəbiyyatşünaslığın nəzəri anlayışlarının dərinlən mənimsənilməsinə imkan yaratmasıdır. Bu ondan irəli gəlir ki, ədəbiyyat məktəbdə tədris fənni kimi özündə söz sənətini və onun haqqındakı elmin mühüm anlayışlarını birləşdirir.

Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafında ifadəli oxunun əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatçılar belə bir cəhəti vacib sayırlar ki, şagirdlərdə bədii əsərdə yalnız nə deyildiyinə yox, həm də necə deyildiyinə həqiqi maraq yaratmaq zəruridir. Onlarda dilin incəliklərini hiss etmək bacarığını formalaşdırmaq lazımdır. Yəni həm özgənin, həm də özünün nitqinin səlisliyini, ahəngdarlığını, gözəlliyini duymaq bacarığı tərbiyə olunmalıdır.

İfadəli oxunun, qeyd edildiyi kimi, həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti var. İlk növbədə, bu oxunun şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasındakı rolu göstərilməlidir. Bununla bağlı məsələnin iki tərəfinə diqqət yetirmək vacibdir; ifaçı oxuduğu nümunəni dərindən mənimsəmiş olur və ilk növbədə əsərin (mətnin) başa düşülmüş ideyasının şagirdin dünyagörüşünə təsirdən danışmaq lazımdır. İkinci tərəfdən, ifaçı oxuyub mənimsədiyi əsəri müasir baxımdan, yaşadığı zamanın mövqeyindən çatdırır. Deməli, oxunan mətn ifaçının fərdi anlamından keçir. Bütün bunlar isə onun dünyagörüşünün formalaşmasında az əhəmiyyət kəsb etmir.

İfadəli oxu, həmçinin estetik və bədii tərbiyənin tutarlı vasitələrindəndir. Bununla bağlı iki məqamı xatırlatmaq lazımdır: əsərin məzmununun bağlılaşdığı estetik təsiri və yazıçı sənətkarlığının açıqlanmasının yaratdığı estetik təsiri. Bədii ədəbiyyatın estetik qavranılması bacarığını tərbiyə etməklə, zövqü inkişaf etdirməklə ifadəli oxu emosiyaları dərinləşdirir. İfaçı sənətkarın hissələrini, həyəcanlarını dərindən duymalı, onunla bölüşməli olur.

İfadəli oxu bədii əsərin gözəlliyini duymaqda, başa düşməkdə şagirdlərə kömək edir. Elə buradan da bədii əsəri ifadəli oxumaq arzusu baş qaldırır. İlk uğurlu addımlar işin sonralar dərinləşməsi üçün zəmin yaradır. Bu istiqamətdə müntəzəm aparılan iş isə şagirdlərin ifadəli oxu üzrə bacarıqlarının təkmilləşməsinə, estetik və mənəvi tərbiyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığının yaradılması, artıq qeyd olunduğu kimi, asan başa gəlmir. Bu, şagirdlərdən ciddi, gərgin əmək tələb edir. Onların bu təlim əməyi, şübhəsiz, xarakterlərinin formalaşmasına da öz təsirini göstərir.

Şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, orta təhsil pilləsində ədəbi qabiliyyətlərin formalaşması daha intensiv şəkildə gedir [7, s. 216]. Bununla əlaqədar, artıq müəyyənlanmış qabiliyyətlərin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və bütün şagirdlərin maraq və qabiliyyətlərinin fəal şəkildə formalaşdırılması üçün şərait yaratmaq vəzifəsi qarşıda durur [6, s.255].

Yeniyyətlik dövrü şagirdlərin mənəvi inkişafında, əxlaqi-etik davranış normalarına yiyələnmələrində mühüm mərhələdir. Məktəblilər bu dövrdə onları əhatə edən şəxslərin, oxuduqları bədii əsərlərin qəhrəmanlarının əxlaqi-psixoloji xüsusiyyətlərini dərk etməyə çalışırlar. Onlar öz şəxsiyyətlərini (xarakterlərini, qabiliyyətlərini, hislərini, fəaliyyət motivlərini) dərk etmə prosesində özlərini başqaları ilə müqayisə edir, nümunə axtarmağa başlayır və bu nümunə vasitəsilə özünü tərbiyəyə səy göstərirlər [5, s. 96].

İfadəli oxu zamanı ifaçı əsərdə təsvir olunan həyata, insan talelərinə nüfuz edir, sənətkarın, qəhrəmanların fikir, hiss və düşüncələrinin mahiyyətinə varır, onları təhlil süzgəcindən keçirərək münasibət bildirir, öz mövqeyini dəqiqləşdirir. Bu, ifaçının daxili aləmini, mənəvi təsəvvürlərini, dünyagörüşünü zənginləşdirir.

İfadəli oxu problemini dərindən araşdırmış metodist-alim S.Hüseynoğlunun fikrincə, elə ilk dərslərdən ədəbiyyat müəllimi şagirdlərdə belə bir fikir yaratmalı və möhkəmləndirməlidir ki, kamil sənət əsərində hər bir kəlmənin, hər bir deyimin ağır məna yükü var. Bu, bədii əsərin gözəlliyi deməkdir. Bədii əsərin gözəlliyi isə səslənən sözdə açılır, aşkara çıxır. Məktəblidə ədəbi əsəri səslənən sözdə ifadə etmək bacarığının yaradılması söz sənətini başa düşüb qiymətləndirmək yolunda mühüm addımdır [4, s.8].

İfadəli oxu idrak proseslərini – təfəkkürü, hafizəni, qavrayışı səfərbər edir. Oxuya hazırlıq və oxu prosesində şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri – xarakter, temperament, maraq və s. təzahür edir və onların tərbiyəsi üçün ədəbiyyat müəlliminin qarşısında geniş imkanlar açılır.

İfadəli oxu şagirdlərdə xüsusi bacarıqların komponentləri olan bir sıra keyfiyyətlərin inkişafına imkan yaradır. Bu oxu, ilk növbədə, məktəblilərdə yaradıcı təxəyyülün inkişafına əlverişli zəmin yaradır. İfadəli oxu, qeyd olunduğu kimi, şagirdlərdə emosional həssaslığın formalaşmasında, diqqətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Deyilənləri yekunlaşdırarkən bir daha qeyd etmək lazım gəlir ki, ədəbiyyat müəlliminin praktik fəaliyyətində mühüm yer tutan ifadəli oxu söz sənətinin öyrədilməsində tutarlı təlim vasitələrindən biri kimi özünü göstərir.

Problemin aktuallığı. İfadəli oxunun gənc nəslin ədəbi təhsilində, tərbiyəsində və inkişafında rolu böyükdür. Lakin uzun illər ərzində məktəb proqramlarında şagirdlərin emosional, mənəvi-estetik inkişafında mühüm rol oynayan ifadəli oxu dərslərinin keçilməsinə dərslər saatları ayrılmadığından ümumtəhsil məktəblərində bu məsələyə lazımınca diqqət yetirilməmiş, şagirdlərdə ifadəli oxu bacarıqları formalaşdırılması üzrə işlər kölgədə qalmışdır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, yalnız nəzəri biliklərə yiyələnmək insanın mənəvi-estetik ideallarının formalaşmasına gətirib çıxarmır. Gənc nəsildə emosionallığın, hislərin tərbiyəsi mənəvi-estetik inkişafın mühüm şərtidir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ifadəli oxunun dövrümüzdə önəmi, bədii oxu ilə müqayisəsi və təlim-tədris prosesində əhəmiyyəti verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, tələbələr, magistrantlar, elmi işçilər istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları. Bakı: Maarif, 1967, s.35.
2. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979, 130 s.
3. Həsənlı. B., Abdullazadə N. İfadəli oxu. Bakı, 2015, s. 21-35.
4. Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2010, s.10.
5. Божович Л.И., Славина Л.С. Психическое развитие ребенка и ее воспитание. (Новое в жизни, науке и технике). Серия педагогики и психологии. М.: Знание, 1979, N 12. с. 96.
6. Крутетский В.А. Основы педагогической психологии. М.: Просвещение, 1972. с. 255.
7. Ягункова В.П. Формирование компонентов литературных способностей у школьников V класса. В книге «Вопросы психологии способностей». М.: Педагогика, 1973, с. 216.
8. <http://www.muallim.edu.az/arxiv/2014/03/32.html>

Р.Ф. Гаджиева**Теоретическое практическое значение выразительности
в преподавании художественных материалов для чтения****Резюме**

Выразительное чтение имеет большую роль в литературном образовании, воспитании и развитии подрастающего поколения. Однако на протяжении многих лет в связи с тем, что в школьных программах не отводилось часов на уроки выразительного чтения, играющие важную роль в эмоциональном, духовном и эстетическом развитии учащихся, этому вопросу в общеобразовательных школах не уделялось достаточного внимания. На втором плане оказалась работа по формированию у учащихся навыков выразительного чтения. Но факт, что приобретение только теоретических знаний не приводит к формированию духовно-эстетических идеалов человека. Воспитание эмоциональности и чувств у подрастающего поколения является важным условием духовно-эстетического развития.

R.F. Hajiyeva**Theoretical practical significance of expressiveness
in teaching artistic reading materials****Summary**

Expressive reading has a great role in the literary education, upbringing and development of the young generation. However, for many years, due to the fact that school programs did not allocate hours for expressive reading lessons, which play an important role in the emotional, spiritual and aesthetic development of students, this issue was not paid enough attention in general education schools, and the work on forming expressive reading skills in students was overshadowed. But it is a fact that acquiring only theoretical knowledge does not lead to the formation of spiritual and aesthetic ideals of a person. Education of emotionality and feelings in the younger generation is an important condition for spiritual and aesthetic development.

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024